

УДК 343.98

О.А. Борідько, кандидат юридичних наук,
заступник начальника відділу Науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру при
УМВС України в Херсонській області

Е.І. Оржинська, здобувач кафедри криміналістики
та судової медицини Національної академії внутрішніх
справ, завідувач юридичного сектору Державної
екологічної інспекції в Херсонській області

ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ У КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ НАУЦІ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА КОЛІЗІЇ

Проаналізовано наукові точки зору щодо визначення поняття «злочинна діяльність» у криміналістичній науці, розглянуто питання щодо співвідношення понять «злочинна діяльність» і «механізм злочинної діяльності».

Ключові слова: криміналістика, злочинна діяльність, механізм злочинної діяльності, система дій, дії, діяння, бездіяльність.

Проанализированы научные точки зрения относительно определения понятия «преступная деятельность» в криминалистической науке, рассмотрен вопрос о соотношении понятий «преступная деятельность» и «механизм преступной деятельности».

The essay gives a deep analysis of the criminological notion of «criminal behaviour» and its correlation with the notion of «mechanism of criminal behaviour».

Поняття «злочинна діяльність» — об'єкт постійних криміналістичних наукових досліджень і дискусій. Перші згадки про необхідність пізнання для слідчого злочинних навичок і поведінки злочинця викладено у посібнику російського процесуаліста Я.І. Баршаєва «Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству» [2, с. 97]. Як зазначено у ньому, ще у 1841 році були зроблені перші спроби надати науково обґрунтовані рекомендації практичним співробітникам з позиції криміналістики. Хоча і сам термін «криміналістика» на той час вчений не використовував.

Цікаві приклади з практики розслідування окремих видів злочинів, які містили інформацію не лише про злочин, але й про особу злочинця, навів у своєму посібнику «Мистецтво розкриття злочинів та закони логіки» Еріх Анушат [1, с. 52, 61, 75].

Тобто питання злочинної діяльності не є новим для проблематики криміналістики. Його розглядали ще у перших підручниках, присвячених криміналістиці. Так, на етапі становлення науки криміналістики питанням злочинної діяльності приділяли увагу Я.І. Баршаєв, Г. Гросс, Е. Анушат, А. Вейнгард, С.О. Голунський, Г.Ю. Манс, С.Н. Трегубов, Г.К. Рогинський, І.М. Якимов та інші вчені. Пізніше цю

проблему висвітлювали у працях Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, Ф.В. Глазирін, В.Г. Гончаренко, А.В. Дулов, А.Ф. Зелінський, М.К. Камінський, Н.І. Клименко, В.Я. Колдін, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, М.Й. Коржанський, В.К. Лисиченко, І.М. Лузгін, В.О. Образцов, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, Н.П. Яблоков та інші. На сучасному етапі розвитку криміналістики дослідження цієї проблеми отримало новий імпульс у дисертаційних роботах С.В. Євдокіменка (2002 р.) і В.О. Сакало (2002 р.).

Таким чином, можна стверджувати, що сучасні фундаментальні положення предмета науки криміналістики, її загальних та окремих теорій дозволяють повно виявити та вивчити закономірності злочинної діяльності, встановити кореляційні зв'язки і відносини між її елементами, тобто підійти до створення методології криміналістичного дослідження злочинної діяльності.

Незважаючи на увагу, яку приділяють злочинній діяльності як соціальному явищу, вона досліджена недостатньо, а наукові роз'яснення щодо її суті, доволі скупі, іноді поверхневі і нерідко суперечливі. Суперечки здебільшого виникають щодо визначення об'єкта вивчення криміналістикою — чи то «злочинної діяльності», чи то «механізму злочинної діяльності». Крім того, немає єдиної наукової думки стосовно суті визначень цих термінів.

З огляду на зазначене доцільно розглянути сучасні визначення поняття «злочинна діяльність».

Д.С. Хайрусов і Л.О. Щербич під злочинною діяльністю розуміють «усвідомлене, мотивоване, заборонене кримінальним правом під загрозою кримінального покарання, детерміноване рівнем суспільного розвитку та об'єктивними факторами суспільно небезпечне діяння суб'єкта злочину, направлене на певний об'єкт, вчинене з метою задоволення потреб, з використанням різних знарядь, засобів і способів» [17, с. 22].

П.Д. Біленчук під злочинною діяльністю розуміє «систему обумовлених дій (без дій) суб'єкта, які викликають зміни в матеріальному середовищі (природі, суспільстві) і вважаються суспільно небезпечними, винними і кримінально карними» [3, с. 47].

В.В. Тіщенко вважає, що «злочинна діяльність... являє собою заздалегідь сплановану та реалізовану систему дій особи (або організованої групи осіб) з підготовки, вчинення та приховування злочинів, а також дій, спрямованих на ухилення від кримінальної відповідальності, досягнення постійних злочинних результатів, а також розраховану на тривалий життєвий час» [15, с. 16].

В.С. Кузьмічов та Ю. Москін дійшли висновку, що під злочинною діяльністю слід розуміти систему суспільно небезпечних, заборонених кримінальним законом дій або бездіяльність, об'єднану загальним мотивом і метою, які регулюються свідомістю і волею, зі створенням сприятливих умов для вчинення злочинних намірів, що складається зі способів підготовки, вчинення та приховування злочинів [11, с. 67].

Слушним і таким, що найбільш змістовно виражає суть поняття злочинної діяльності відповідно до криміналістичних завдань, є визначення А.Ф. Зеленського: «Злочинна діяльність — це система передбачених кримінальним законом діянь і тісно пов'язаних з ними інших передкримінальних і посткримінальних дій, психологічно детермінованих загальним мотивом, реалізація якого планується суб'єктом через поставлення окремих, проміжних цілей» [4, с. 96].

Аналізуючи наведені визначення П.Д. Біленчука, В.С. Кузьмічова, В.В. Тищенко, А.Ф. Зеленського, слід зауважити, що здебільшого при визначенні поняття «злочинна діяльність» застосовують «діяльнісний підхід». Такий підхід у криміналістичних дослідженнях дозволяє розглядати злочинну діяльність у широкому розумінні як діяльність з підготовки, вчинення та приховування одного чи кількох злочинів і у вузькому — як систематичне вчинення серії однотипних злочинів.

На відміну від наведених вище визначень, Р.С. Белкін зазначав, що злочин цікавить криміналістів не взагалі, не як складне соціальне явище, а як протиправна діяльність, як акт людської поведінки [9, с. 33]. Цим твердженням він зосереджував увагу на тому, що об'єктом криміналістики є функціональна сторона протиправної діяльності. Злочинну діяльність вчений розглядає як певний механізм злочину, а не як складне соціальне явище. Інакше кажучи, криміналістику цікавить тільки частина системи «злочинна діяльність» — її механізм. Це, безумовно, доволі слушне твердження.

Ю.Г. Корухов, досліджуючи криміналістичну діагностику під час розслідування злочинів і вживаючи термін «механізм злочину», зазначав, що «...виникнення матеріальних носіїв криміналістично значущої інформації... зумовлено у першу чергу елементами механізму злочину: суб'єктивними якостями особи (її навиками, звичками, знаннями, вміннями); способом вчинення злочину (предметом посягання, характером дій, застосуванням технічних засобів, знарядь тощо); підготовленими та попередніми діями; діями, які вчиняються з метою приховування злочину... Усі ці елементи взаємопов'язані...» [7, с. 102—103]. Погоджуючись з наведеною позицією, слід зауважити, що злочинну подію вивчають за допомогою криміналістичних засобів і методів саме для встановлення закономірних взаємозв'язків між елементами механізму злочинної діяльності. При цьому найбільше криміналістичне значення має «слідова картина», оскільки саме з неї починається пізнання злочину і саме в цьому проявляється прикладний характер криміналістики, допоміжний для матеріального та процесуального кримінального права. Водночас саме завдяки досягненням криміналістики успішно вирішують завдання кримінального судочинства і дають правильну кваліфікацію діям обвинувачених [14, с. 129].

Український вчений-криміналіст М.В. Салтевський у своїх працях також уникав визначення терміна «злочинна діяльність», про що свідчить той факт, що навіть питання, присвячені поняттю, структурі та елементам злочинної діяльності, науковець систематизував у розділ під назвою «Вчення про механізм учинення злочину» [13, с. 40]. На думку М.В. Салтевського, структура злочинної діяльності аналогічна будь-якій соціальній діяльності (трудовій, науковій, культурній, суспільній тощо) і складається з чотирьох елементів: суб'єкта злочинної діяльності, знаряддя вчинення злочину, предмета злочинної діяльності, слідів злочинної діяльності. При цьому дослідник зазначав, що для криміналістики має значення не власне злочинна діяльність, а механізм злочинної діяльності та її відображення: «Структура злочинної діяльності не розкриває її динаміки, тобто механізму взаємодії, слідоутворення і характеру відображень як кінцевого продукту діяльності» [13, с. 40—41]. Отже, М.В. Салтевський вважав, що для криміналістики найбільше значення має механізм злочинної діяльності (у вигляді відображень, відбитків, уявних образів), ніж власне злочинна діяльність, яка сама по собі позбавлена динаміки, і дослідник (у тому числі і слідчий) може вивчати її лише ретроспективно (за наслідками події, яка минула).

З.І. Кірсанов у своєму підручнику (як і Р.С. Белкін, М.В. Салтевський та Ю.Г. Корухов) також наголошує на дослідженні криміналістикою не власне злочинної діяльності, а її механізму, зазначаючи при цьому, що «злочин — не лише явище соціальне, але і матеріальний процес, пов'язаний з багатьма іншими соціальними та матеріальними процесами. Матеріальні процеси при підготовці, вчиненні та приховуванні злочину, залучені для цих процесів об'єкти та утворювані ними сліди є об'єктами наукового пізнання криміналістики. Різноманітні підходи до вивчення злочину зумовлюють і різні трактування його механізму. На відміну від кримінального права, криміналістика не обмежує поняття механізму злочину динамікою лише протиправних подій, які визначають об'єктивну сторону складу злочину. У криміналістиці механізм злочину трактується ширше. До його складу входять не лише протиправні дії, але й дії, які не є кримінально-карними, а також взаємодія різних матеріальних об'єктів і процесів, які мають опосередковане відношення до події злочину» [6, с. 77, 78]. Під механізмом злочинної діяльності дослідник розуміє систему осіб, матеріальних об'єктів і процесів, що взаємодіють під час злочину, і їх взаємозв'язки зумовлені підготовкою, вчиненням або приховуванням злочину [6, с. 79].

Таким чином, Р.С. Белкін, З.І. Кірсанов, Ю.Г. Корухов і М.В. Салтевський у своїх роботах наголошують на тому, що криміналістику цікавить не власне «злочинна діяльність», а лише її частина — механізм.

Слід зазначити, що невизначеність щодо уживання термінів «злочинна діяльність» чи «механізм злочинної діяльності» у криміналістичній літературі є також однією з причин недостатньої визначеності (розробленості) теоретичних позицій цих термінів.

Отже, доцільно чітко визначити, що є об'єктом дослідження сучасної криміналістики: злочинна діяльність чи механізм злочинної діяльності. Є.П. Іщенко і О.О. Топорков чітко зазначають, що «об'єктом дослідження криміналістики є функціональна сторона злочинності, система дій і відношень, які утворюють механізм злочину. Тому з числа закономірностей, які вивчаються криміналістикою, необхідно назвати закономірності механізму вчинення злочину... Цей механізм — складна динамічна система, яка містить у собі злочинця, його відношення до своїх дій і наслідків, предмет злочинного посягання, спосіб вчинення та приховування злочину, його обстановку тощо» [5, с. 3].

Погляди і думки Р.С. Белкіна, Є.П. Іщенка, З.І. Кірсанова, Ю.Г. Корухова, М.В. Салтевського, О.О. Топоркова підтримують й інші вчені: Д.А. Турчин, А.М. Кустов, В.Я. Колдін, В.В. Губаніщев, які також вважають, що об'єктом вивчення криміналістики є саме механізм злочинної діяльності.

Так, на думку Д.А. Турчина, «...механізм злочинної діяльності — це динамічна система, створена діями або бездіяльністю суб'єкта з похідними від них діями інших осіб, під час розвитку якої залежно від виду злочину настають ті чи інші перетворення (зміни) всіх захоплених ним матеріальних компонентів і підсистем, внаслідок чого породжуються інформаційні процеси у вигляді слідів злочину, які використовують для ретроспективного пізнання злочину» [16, с. 178].

На думку В.Я. Колдіна, «...механізм розслідуваної події — це сукупність взаємопов'язаних матеріальних систем і процесів, які утворюють подію і які зумовлюють виникнення джерел криміналістичної інформації» [10, с. 333].

А.М. Кустов щодо вивчення криміналістикою механізму злочинної діяльності зазначає, що цей механізм — це система процесів взаємодії учасників злочину як прямих, так і опосередкованих, між собою та з матеріальним середовищем, поєднаних з використанням відповідних засобів та інших окремих елементів обстановки» [12, с. 15] .

Слушною і такою, що не підлягає сумніву, є теза А.В. Васильєва про те, що механізм злочинної діяльності — це процес вчинення злочину, у тому числі і його спосіб, що супроводжується утворенням матеріальних і нематеріальних слідів, які можуть бути використані для розкриття та розслідування злочинів [8, с. 7].

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що єдиної думки стосовно криміналістичного об'єкта пізнання немає: чи то механізм злочину (Р.С. Белкін), чи то механізм злочинної діяльності (З.І. Кірсанов, Ю.Г. Корухов і М.В. Салтевський). Проте найточнішим є визначення терміна «механізм злочинної діяльності» як системи взаємопов'язаних елементів, внаслідок взаємодії яких утворюється «слідова картина», яку слідчий пізнає під час розслідування конкретного злочину.

Список використаної літератури

1. Анушат Э. Искусство раскрытия преступлений и законы логики / Э. Анушат. — К., 1997. — 78 с.
2. Баршаев Я.И. Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству / Я.И. Баршаев. — М. : Лекс Эст, 2001. — 240 с.
3. Криміналістика : підручник / [Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін.] ; за ред. П.Д. Біленчука. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Атіка, 2001. — 544 с.
4. Зеленский А.Ф. Криминальная психология / А.Ф. Зеленский. — К. : Юринком Интер, 1999. — 240 с.
5. Ищенко Е.П. Криминалистика : учебник / Е.П. Ищенко, А.А. Топорков. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Инфра-М, 2006. — 784 с.
6. Кирсанов З.И. Теоретические основы криминалистики : учеб. пособ. / З.И. Кирсанов. — М., 1998. — 280 с.
7. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений : науч.- прак. пособ. / Ю.Г. Корухов. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. — 288 с.
8. Криминалистика : учебник / [под ред. А.Н. Васильева]. — М. : Изд-во МГУ, 1971. — 203 с.
9. Криминалистика / [под ред. Р.С. Белкина]. — М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. — 990 с.
10. Криминалистика социалистических стран / [под ред. В.Я. Колдина]. — М., 1986. — 512 с.
11. Кузьмічов В. Криміналістичне вивчення злочинної діяльності / В. Кузьмічов, Ю. Москін // Право України. — 1999. — № 5. — С. 64—66.
12. Кустов А.М. Криминалистическое учение о механизме преступления : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес, криміналістика, судова медична експертиза» / А.М. Кустов. — М., 1997. — 35 с.
13. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М.В. Салтевський. — К. : Кондор, 2005. — 588 с.
14. Смахтин Е.В. Криминалистика: соотношение с уголовным и уголовно-процессуальным правом : монография / Е.В. Смахтин ; под общ. ред. А.С. Подшибякина. — М. : Юрлитинформ, 2009. — 233 с.
15. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія / В.В. Тіщенко. — Одеса : Фенікс, 2007. — 260 с.

16. Турчин Д.А. Значение механизма преступления в процессе слеодообразования / Д.А. Турчин / Совершенствование правовых мер борьбы с преступностью : межвуз. темат. сбор. — Владивосток, 1986. — С. 165—172.

17. Хайрусов Д.С. Источники и методы криминалистического исследования преступной деятельности / Д.С. Хайрусов. — М. : Юрлитинформ, 2008. — 144 с.